

ԳԵՈՐԳ ԲՐԱՆԴԵՍ

(Նրա գրականական գործունեութեան քսանհինգամեակի առիթով):

Ց. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

«Պաշտեցէք կրիտիկական ոգին: Մե-
նակ՝ նա չի կարող ծնել զազափարներ,
ստեղծել վեհ բաներ: Բայց առանց նրա՝
ամեն բան անցաւոր է: Նրան է պատ-
կանում միշտ վերջին խօսքը»:

Պետերբուրգ:

Անցեալ տարւոյ հոկտեմբեր ամսի 14-ին եւրոպայում տօնեց
ժամանակակից ամենամեծ և ամենահամակրելի գրականական գոր-
ծիչներից մէկի՝ Գէորգ Բրանդէսի գործունեութեան քսանհինգ-
ամեայ յորելանդ:

Բրանդէսը իրաւամբ համարոււմ է այժմ եթէ ոչ առաջին,
գոնէ առաջնակարգ ներկայացուցիչ եւրոպական կրիտիկական մտքի:
Նրա աշխատութիւնների մեծ մասը թարգմանւած է արդէն եւրո-
պական համարեա բոլոր լեզուներով: Նրա գրչի արտադրութիւն-
ների հետ հարկաւոր են համարում ծանօթանալ այնպիսի ազգեր,
որոնք իրանք ունեն հարուստ կրիտիկական գրականութիւն և կա-
րող են պարծենալ սեփական յայտնի կրիտիկոսներով:

Զարմանալի և ցաւալի կը լինի, եթէ չը հետաքրքրենք Բրան-
դէսով մենք հայերս, որ ոչ միայն չ'ունենք կրիտիկական գրակա-
նութիւն, այլ և չենք կարողացել մինչև այժմ առաջ բերել գոնէ
մի կրիտիկոս, այդ բառի եւրոպական նշանակութեամբ:

Բրանդէսը այն գրողներին է, որոնք կոչւած են անշարժ հասարակութիւնը մոռալոր քնից զարթեցնելու: Այդ տեսակ գրողների զանազան տիպեր կան: Կան այնպիսիները, որոնց որոտաձայն քարոզը՝ հրաբուլիսի կարապետ երկրաշարժի նման անցնում է երկրից-երկիր, փշրելով մարդկային միտքը կաշկանդող նախապաշարմունքների, սնասլաշտութիւնների ու աւանդութիւնների շղթայանոցը. — այդպէս էր Վոլտէրը: Կան այնպիսիները, որոնք «ճանճերի նման բզզում են քնած ժողովրդի ականջին ու խայթում են նրա երեսը, որ զարթնի», ինչպէս ասում է այդ տիպին պատկանողներից մէկը — Բեռնէն, որ այդպէս է որոշում իւր դերը գերմանացիների վերաբերմամբ: Կան վերջապէս և այնպիսիները, որոնց սթափեցնող ձայնը հնչում է առաւօտեան ժամի՝ արշալոյս աւետող զանգերի նման, — այդպիսիներից է Բրանդէսը: Եթէ Վոլտէրը իւր ամենազօր ծաղրով էլէքտորականացնում էր ամբողջ Եւրոպայի մոռալոր մթնոլորտը. եթէ Բեռնէն իւր սատիրայի հրազէկ զէնքով շառմիռում էր անշարժ սրտերը, — Բրանդէսը իւր մոգական գրչով զարթեցնում է մարդու սրտում գեղեցկի, ճշմարտի և բարու քնած բնազդումները այնպէս, ինչպէս հէքեաթի մէջ արքայորդին իւր շնչով զարթեցնում է քնած գեղեցկուհուն:

Ինչպէս է Բրանդէսի այդպիսի ազդեցութեան զաղտնիքը Բացառել այդ ազդեցութիւնը նրա մեծ տաղանդով՝ կընշանակի համարեա ոչինչ: Իսկապէս — տաղանդն էլ այդ բանում դեր է խաղում, բայց համեմատաբար շատ աննշան, — քիչ տաղանդներ կան ինչ է, որ միայն օրօր ասելու ու փարոսներ հանդգնելու համար են ստեղծւած: Բրանդէսը չէր կարող բարեւ վառել, չընայելով իւր վերին աստիճանի բանաստեղծական ոճին, եթէ որ նրա զաղափարները լուսաւոր չը լինէին, և եթէ, որ ամենազլխաւորն է, այդ զաղափարները նրա համար լոկ հայեացքներ լինէին և ոչ թէ դաւանանք: Հաւատք, անդրդւելի հաւատք դաւանած զաղափարների ճշմարտութեան ու պաշտպանած զործի արդարութեան վերաբերմամբ, հաւատք, որ ընդունակ է սարեր շարժել — ահա ինչու է զաղտնիքը Բրանդէսը համոզւած է, որ լոյսը և արդարութիւնը լաւ բաներ են. բայց բաւականաչափ մի անգամ ընդ միշտ կամ տեղն եկած ժամանակ յայտնելով այդ համոզ-

մունքը, ինչպէս անում են իւր զազափարակիցներին շատերը, նա չի կարող, որովհետեւ լոյսը և արդարութիւնը նրա համար ուսումնասիրութեան առարկաներ չեն, այլ աջնպիսի անհրաժեշտ բաներ ինչպէս օդը, առանց որի նա կը խեղդուի։ Նա նեղանում է, նա տանջւում է լոյսի ու արդարութեան պակասութիւնից։ Նա հաւատում է, որ լոյսը վերջապէս կը հալածի խաւարը և արդարութիւնը՝ յաղթանակ կը տանի ու կը բախտաւորացնի ամբողջ մարդկութիւնը։ Ահա թէ ինչու է Բրանդէսը ամեն օր կրկնում ի լուր աշխարհի իւր հայեացքները և ինչու է այդ քարոզը արձագանք գտնում զգայուն սրտերում։ Ահա թէ ի՞նչն է անսպառ եռանդ ներշնչում նրան անընդհատ կռիւ մղելու ամեն տեսակ յետադիմականների միացեալ բանակի հետ և ի՞նչն է նրա կռիւը յաղթանակներով պսակում։ Բրանդէսի մասին կատարեալ իրաւունքով կարելի է ասել այն, ինչ որ նա՝ իւր «Տասնիններորդ դարի գրականութեան գլխաւոր հոսանքներ» վերնագրով գրքով՝ ասել է անգլիական մեծ բանասէղծ Շելլիի մասին։

Ահա նրա խօսքերը. «Ինչ-որ մի գրքոյկի համար նրան (Ռոբինզոն Կրուզօի հեղինակ Դէֆօն)՝¹⁾ դատապարտել էին նշաւակութեան սիւնին կապելու, որից առաջ պէտք է կտրէին նրա ալանջները։ Դատաւճիռը ի կատար ածեցին։ Այն ժամանակ յանցաւորին այնպէս էին կապում նշաւակութեան սիւնից, որ ծակի մէջով անցկացրած գլուխը անշարժ մնար. այդ անելուց յետոյ նրան մատնում էին ամբոխի անարգանքին, որ սովորաբար թափում էր նրա գլխին հոռած խնձորներ, կարտօքէլներ, նարինջներ և ուրիշ այդպիսի բաներ։ Բայց երբ որ առաւօտը լուսացաւ և երբ Դէֆօն զուռառ, ալանջազակած ու արիւնաթաթախ դէմքը սկսեց սիւնից ներքեւ նայել ամբոխի վրայ, յանկարծ—չը նայելով որ այդ շատ անհաւանական է թւում—տիրեց խորին լռութիւն։ Ոչ ոք ոչ մի խնձոր չը գցեց, ոչ ոք մի վիրաւորական խօսք չ'արտասանեց։ Բոլորը դիտէին, թէ ի՞նչ մարդ էր Դէֆօն»²⁾։ Այն ժամանակ ամբոխի միջից մի մարդ խնդ-

¹⁾ Համեմատեցէք պ. Մանէլեանցի «Անարգ Սիւն» բանաստեղծութիւնը («Մուրճ» № 3. 1892 թ.)։

²⁾ Դէֆօն միշտ պաշտպանում էր աղքատներին ու նեղեալներին։

րեց, որ իրան բարձրացնեն, և վեր ելնելով՝ պսակ դրեց Դէֆօր ալլանդակած գլխին։ —Այդ կարգալիս ես շատ ջանէլ էի, այնուամենայնիւ այդ պատկերը տպաւորւեց իմ հոգում մէջ, և ես մտածեցի այն ժամանակ, որ իսկ և իսկ այդպիսի արտաքին տեսք պէտք է ունենայ ճշմարտութիւնը։ Ես մտածում էի, —եթէ մարդ երբ և իցէ զոնի խեղճ, արհամարհւած ու ամենից անարգանք կրող ճշմարտութիւնը կապած նշաւակութեան սիւնին, նրա կեանքում վեհ ընդհանրութիւն կը լինի այն ընդհանրութեան, երբ նա կը կարողանայ մօտենալ ճշմարտութեանը ու պսակ դնել նրա գլխին։ —Այդ արեց Շեյլին...

Այդ անում է միշտ Բրանդէսը —կարող ենք աւելցնել հայ ընթերցողներս, որոնց կարծես ճակատագրւած է՝ տեսնել բոլոր ճշմարտութիւնները նշաւակութեան սիւնին կապած և ոյժ չունենալ բարձրանալու ու պսակելու նրանց։

Նախ քան Բրանդէսի պաշտպանած գաղափարների մասին խօսելը, կարճառօտ կերպով պատմենք նրա կենսագրութիւնը, օգուտելով գլխաւորապէս նրա ինքնակենսագրութիւնից, որ տպւած է նրա „Moderne Geister“ գրքի ուսերէն թարգմանութեան („Новые Вѣянія“) յառաջաբանում։

Գէորգ Բրանդէսը Ղանիացի է։ Նա ծնւել է 1842 թւին Կոպենհագէն քաղաքում։ 1859 թւին նա մտել է իւր ծննդավայրի համալսարանը, ուր և աւարտել է, ուսումը 1864 թւին։ Ուսանողութեան սկզբում նա սկսել է պարապել իրաւագիտութեամբ, բայց քիչ ժամանակից յետոյ թողել է այդ մասնագիտութիւնը և իրան նւիրել է բացառապէս փիլիսոփայութեան ու էսթետիկայի ուսումնասիրութեան։

Ընդ պատանի-ուսանող լինելով, ասում է Բրանդէսը իւր ինքնակենսագրութեան մէջ, ես ջերմ կերպով անձնատուր եղայ Սպինոզայի, Հէգելի և Լիւդւիգ Ֆէյէրբախի ուսումնասիրութեան։ 1859 թւից մինչև 1864 թիւը իմ մէջ կատարւում էր ներքին կրօնական ու փիլիսոփայական կռիւ, որի նպատակն էր որոշ աշխարհայեացեաց մշակել, այդ՝ ծանր, տանջողական ժամանակաշրջան էր, որից ես դուրս եկայ 1865 թւին մօտաւորապէս նոյն հիմնական հայեացքներով, որ ես պաշտպանում էի յետագայ ժամանակներում։ Սակայն իմ մոգիս ուղղութիւնը բոլորովին մետաֆիզիկա-

կան էր. ես կարողացայ իմ շուրջը տիրապետող հայեացքներից կանխելու միայն առաջին քայլն անել: Այդ պատճառով հենց որ վերջացաւ առաջին ներքին կրօնական կռիւը և նախ քան սկսւեց իմ զարգացումը այդ նոր ուղղութեամբ, 1865—1870 թւերին, իմ մէջ կատարւեց մի նոր նշանաւոր փոփոխութիւն, որովհետեւ իմ մէջ սկիզբ առաւ հոգեբանական-պատմական ուղղութիւն, և ես սկսեցի ուսումնասիրել Ֆրանսիական կրիտիկոսներին ու անգլիական փիլիսոփաներին:

Այդ ժամանակ Բրանդէսը աշխատակցում էր դանիական յայտնի ամսագիրներին ու օրագիրներին, որոնք զբաղւած էին բանակւում գիտութեան ու հաւատի մասին, զրում է մի քանի աշխատութիւններ Դանիայում այդ շրջանում տիրող փիլիսոփայական ուղղութեան դէմ և թարգմանում է Ջոն Ստիւարտ Միլլի ամենակարեւոր շարադրութիւններից մի քանիսը, ի միջի այլոց և «Վանանց ստորադրեալ զրութեան մասին»: Այդ ժամանակին են վերաբերում և նրա շարադրութիւնը «Ժամանակակից Ֆրանսիական էսթետիկայի մասին» ու հաւաքածուն «Կրիտիկական պատկերներ» վերնագրով:

1870 թւին Բրանդէսը փիլիսոփայութեան դոկտորի աստիճան է ստանում, որ Դանիայում իրաւունք է տալիս հրապարակական դասախօսութիւններ կարդալ համալսարանում: Բայց Բրանդէսը իսկոյն չի օգտուում իւր իրաւունքից, այլ զնում է արտասահման ճանապարհորդելու:

Մինչև այդ ժամանակ ես քիչ էի ճանապարհորդել, ասում է Բրանդէսը. ուսանող ժամանակս ոտով ման էի եկել ամբողջ Դանիան, եղել էի Պարիզում ու Շւէյցարիայում, բայց երկար չէի մնացել արտասահմանում: 1870—1871 թ. ես աւելի երկարաւու ճանապարհորդութիւն արեցի և աւելի երկար մնացի Պարիզում ու Հռոմում: Այդ ժամանակ ես այն եզրակացութեանն եկայ, որ ես, հակառակ եմ Դանիայում տիրապետող ամբողջ ուղղութեանը, որի դէմ ես առաջ բաւականաչափ քաջութիւն չունէի կուշելու: Իմ խօսակցութիւնները Պարիզում Տէնի հետ վերջնական հարած տւեցին այն հաւատին, որով ես վերաբերում էի սխիսեմատիկական էսթետիկային, իսկ Լոնդոնում Ստիւարտ Միլլի հետ ունեցած խօսակցութիւններս վերջնականապէս հեռացրեցին ինձ մետաֆիզիկա-

յից, նոր եւրոպական բանաստեղծութեան հետ ձեռք բերած ծանօթութիւնս աւելի սաստկացրեց իմ հակակրօնութիւնը դէպի բոմանտիզմը, որ դեռ չարդ էր վայելում Դանիայում: Վերածնութեան դարերի գեղարւեստի և նոր Յրանիայի ու Սպանիայի հետ ծանօթանալու հետեանքն եղաւ այն համոզումը, թէ Դանիայում գեղարւեստը, բոլորովին անմատչելի լինելով կողմնակի ազդեցութիւնների համար, հիւանդ է շնչարգելութեամբ (одышная): Եւրոպայի քաղաքական դրօնութեան ուսումնասիրութիւնը և օտարազգիների հետ ունեցած մշտական յարաբերութիւններս ինձ վրայ այն ազդեցութիւնն ունեցան, որ ես սկսեցի՝ Դանիայում դեռ ևս շատ պաշտօններ ունեցող Ֆրանսիական ցեղարիզմի վրայ բոլորովին ուրիշ, շատ վատ ¹⁾ աչքով նայել և շուտով հակառակութիւն ծագեց իմ և իմ հայրենիքի ղեկավարող գործիչների ու ղեկավարող մամուլի մէջ՝ թէ հասարակական ու քաղաքական և թէ գրականական ու էսթետիկական հայեացքների կողմից:

ձանապարհորդութիւնից վերադառնալով Բրանդէսը սկսեց իւր դասախօսութիւնները համալսարանում՝ 1871 թւի նոյեմբերի 3-ին: Հէնց առաջին դասախօսութեան սկզբում նա անկեղծ ու համարձակ յայտնեց, որ ինքը մօքի ազատութեան կուսակից է և դէմ է Դանիայում տիրող ու ուղղադաւան (ортодоксальный) համարող աշխարհահայեացքին: Զեռնոցը այդպիսով զցւեց: Ընդունւած հայեացքների անթիւ ներկայացուցիչները վերցրին ձեռնոցը և սկսեց կատաղի կռիւ: Ամբողջ դանիական հասարակութիւնը այնպէս իրար անցաւ, ինչպէս յանկարծակի պաշարւած քաղաքի բնակիչները կարող են իրար անցնել թշնամու անսպասելի ուժակոծութիւնից: Կոպենհագէնի համալսարանի պատերի մէջ երբէք չէր հնչել այդպիսի համարձակ ձայն և երբէք չէր հաւաքւել այդքան բազմաթիւ ու այդպիսի ոգեւորւած լսողներից բաղկացած հասարակութիւն: Բայց

¹⁾ Ռուսերէն տպւած է „въ самомъ благопріятномъ свѣтѣ“, այդ երեւի տպագրական վրիպակ է (բաց է թողնւած „не“ բացասութիւնը) կամ գուցէ և թարգմանչի կողմից սխալ: Առհասարակ պէտք է նկատել, որ Բրանդէսի „Новыя Вѣянія“ գրքի թարգմանութիւնը չի կարող ամենեւին համեմատուել նրա «Տանիիններորդ դարի գրականութեան հոսանքներին» թարգմանութեան հետ, որ արել է լատին թարգմանիչ Նիկեդոմակի:

դաստիարակութիւնների ունեցած արտակարգ յաջողութիւնը ոչ միայն չ'ազատեց Բրանդէսին հալածանքից, այլ, ընդհակառակը, զօրեղ թշնամիների կատաղութիւնը այն աստիճանին հասցրեց, որ նրան զրկեցին ամբիոնից: Այդ ժամանակամիջոցում Բրանդէսը գրել է իւր ամենատաղանդաւոր ու ամենանշանաւոր — «Ճաննիներորդ դարի գրականութեան զլիսաւոր հոսանքները» վերնագիր կրող գրքի (ռուսերէն կալ թարգմանած) չորս հատորը, «Դանիացի բանաստեղծներ»-ը ու «Զեօրէն Կիրկէհարդ»-ը և հրատարակել է իւր իբր քաղաքական գործիչ և դրամատուրգ յայտնի եղբօր հետ մի ախագիր՝ «Ճաննիներորդ դար» անունով:

Ահա տանըվեց տարի է այն ժամանականից, - շարունակում է Բրանդէսը իւր ինքնակենսագրութեան մէջ, որ գրւած է սրանից մօտ հինգ տարի առաջ, — որ գրականութեան պատմութեան ամբիոնը թափուր է մնում, որովհետեւ կառավարութիւնը այդ ամբիոնը ինձ չի ուղղում յանձնել, իսկ ուրիշ որ և է մէկին տալ սիրտ չի անում, ինկատի ունենալով, որ հասարակական կարծիքը ամենավրժուական կերպով իմ կողմն է բռնում: 1875 թւին մէկ նշանակեցին մրցումն այդ ամբիոնը ստանալու համար, բայց իսկոյն շուտպէս փոխել այդ որոշումը, որովհետեւ իմացւեց որ ես ուղղում եմ մասնակցել այդ մրցմանը: Այդ բոլորը ինձ դրեց թողնել հայրենիքս և գնալ Գերմանիա, որի հետ ես մօտիկ ծանօթացել էի արդէն 1872 թւին և որտեղ ես երբեմն կէս-տարով ապրել էի և դարձել էի „Deutsche Rundschau“ ամսագրի աշխատակից (1874 թւից): Երկու մեծ ճանապարհորդութիւն անելուց յետոյ Շւեցիաւում ու Նորվեգիայում և Իտալիայում մինչև Նեապոլ (1876 թ.), 1877 թւին ես հեռացայ Կոպենհագէնից և բնակութիւն հաստատեցի Բերլինում. այնտեղ մի քանի տարի գերմաներէնը իւրացնելու համար սաստիկ աշխատելուց յետոյ՝ ինձ յաջողեց ընդունել գերմանական գրողների դասը: Այնտեղ ես ապրում էի մինչև վերջին ժամանակներս: Իմ վեցամեայ բացակայութեան միջոցին հիւսիսում մեծ մտաւոր յեղափոխութիւն կատարւեց: Սկիզբն առաւ ամբողջ մի նոր դպրոց դանիական ու նորվեգիական գրողների, որոնք գնացին այն ճանապարհով, որ ես առաջ ցոյց էի տւել: Հին սերունդին պատկանող բանաստեղծները Նորվեգիայում յարեցին այդ նոր հոսանքին: Բեռլինոսներ, որ առաջ իմ հակառակորդների թւին էր

պատկանում, արդէն 1877 թ. հրապարակաւ համակրութիւն էր յայտնել իմ ձգտումներին: Իբրեւի հետ ես միշտ բարեկամական յարաբերութիւն եմ ունեցել: Նոր դպրոցի ամենագլխաւոր դանիացի ներկայացուցիչներն են — Գոլբէր Դրախման, Եակոբսոն, Շանդորպ, Էրիկ Սկրամ, Կարլ Գեյլերուպ, իսկ նորվեգիացի — Բ. Բեռնսոն, Հեն-րիխ Իբսէն, Ալեքսանդր Կիլլանդ, Պաուլսոն և Արնէ Հարբորգ: Երկարատեւ կռից յետոյ (մօտաւորապէս 1872 - 1882 թ.) նոր դպրոցը համարեա կատարեալ յաղթանակ տարաւ: Սակայն այն էլ պէտք է ասել, որ այն ժամանականից՝ վերոյիշեալ բանաստեղծներից Դրախմանը, Գեյլերուպը ու Բ. Բեռնսոնը նորից դաւաճանել են իրանց դրոշակին ու անցել են թշնամիների բանակը... Քաղաքական կողմից էլ շարժումը այն ուղղութիւնն է ստացել, որ ես ուղում էի և ցոյց էի տալիս: Մինչև 1870 թիւը գիւղացոց կուսակցութեան ու պահպանողականների մէջ սաստիկ հակառակութիւն կար, ինչպէս նաև քաղաքի ու գիւղի մէջ: Իւր տեսակի մէջ եղական երեւոյթ է ամբողջ Եւրոպայում այն, որ Սկանդինավեան երեք պետութիւնների մայրաքաղաքները պահպանողական ուղղութեան կուսակիցներ են: Այն սերունդը, որին ես պատկանում եմ, կարծում էր, որ մայրաքաղաքից պէտք է ինտելլիգենտ ազդեցութիւն գործւի գիւղացիների վրայ: Ոչ առանց իմ ազդեցութեան՝ քաղաքացի երիտասարդութեան, մանաւանդ մայրաքաղաքի ուսանողութեան նշանաւոր մասը յարեց գիւղացոց կուսակցութեանը... Բերլինում ես հրատարակեցի գերմաներէն լեզուով իմ գլխաւոր հոսանքների 5-րդ հատորը, նոյն շարադրութեան առաջին հատորը՝ աւելի մշակւած, մոնոգրաֆիաներ Բիկոնսֆելդի ու Լասսալի մասին, մի հատոր „Moderne Geister“-ից, և բացի դրանից՝ մի շարք փոքրիկ յօդւածներ... Անցեալ տարի մասնաւոր անձինք (գլխաւորապէս գիւղացոց կուսակցութեան անդամներ) ինձ նորից հրաւիրեցին Դանիա: Ես ընդունեցի այդ հրաւերը, որովհետեւ ինչպէս միշտ՝ իմ գործունէութեան բուն ասպարէզը Դանիան ու Նորվեգիան էի համարում, թէև շատ ուրախ եմ, որ մնացած Եւրոպան էլ ինձ անուշադիր չի թողնում... 1886—1887 թ. ձմեռը ես սկսեցի Կոպենհագէնում դասախօսութիւններ կարդալ դանիական գրականութեան մասին սկսած 1820 թւից մինչև 1848 թ.: Ես

այստեղ (Կապէնհագէնում) գտայ բազմաթիւ հակառակորդներ և անթիւ համակրողներ: Իմ այստեղ գալուց քիչ յետոյ շատ համարական ու հանդիսաւոր ընդունելութիւն սարքեցին ինձ համար այստեղի ամենանշանաւոր հիւրանոցներից մէկում: Ճառեր ասացին զանազան պատգամաւորներ գրողների կողմից, նկարիչների կողմից, բանւորների կողմից, — բանւորները՝ Լասսալի մասին իմ գրած շարադրութեան տպւելուց յետոյ՝ ինձ իրանց անկեղծ բարեկամն են համարում, — և ուսանողների կողմից, որոնք անցեալ տարի մի ընկերութիւն են կազմել, որ առաջ գոյութիւն ունեցող ուսանողական ընկերութեան հակառակ, աւելի յառաջադիմական տարրեր է պարունակում: Իւր մէջ, Կալին այնտեղ և ուսանողուհիների կողմից պատգամաւորուհիներ, որովհետեւ ես Գանիայում առաջիններից մէկն եմ եղել, որ պաշտպան եմ դուրս եկել կանանց իրաւունքներին:

Ինքնակենսագրութիւնը գրելուց յետոյ Բրանդէսը ի միջի ալոց ճանապարհորդել է Ռուսաստանում ու Ահհաստանում (1887 թ. ի զարնան սկիզբը): Այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ նա հրապարակական դասախօսութիւններ է կարդացել Պետերբուրգում ու Մոսկայում, որոնցից մէկի (Վրականական կրիտիկայի մասին) թարգմանութիւնը կը տպւի Մուրճ-ի առաջիկայ համարներից մէկում: Այդ ժամանակամիջոցում Բրանդէսը հրատարակել է մի քանի գիրք, ի միջի ալոց, ճանապարհորդական տպաւորութիւններ Լեհաստանում 1887 թ. և ճանապարհորդական տպաւորութիւններ Ռուսաստանում 1887 թ. ինչ:

Ահա այն մարդու կենսագրութիւնը, որին այժմ իրանց ազգի պարծանքն են համարում մինչև անգամ նրանք, որոնք մի քանի տարի առաջ կատաղի կերպով հալածում էին նրան: Մի ժամանակ պատերազմի դաշտում միակ զինւոր իրի դրութեան մէջ եղողը այժմ բազմաթիւ կուսակցութեան առաջնորդ է հանդիսանում, և յարգանք է վայելում մինչև անգամ իւր հակառակորդներից: Այդ ցոյց տւեց հոկտեմբերի 14-ին տօնաւած յոբելեանը:

Ահա ինչպէս են նկարագրում լրագիրները այդ տօնախմբութիւնը:

Բրանդէսի բարեկամներն ու յարգողները Կոպենհագէնում ի պատիւ նրա ճաշկերոյթ սարքեցին, որին մասնակցում էին զբաղանու-

Թեան, զեղարեստի և քաղաքական գործունէութեան համարեալ լոյր աչքի ընկնող ներկայացուցիչները՝ ձաշկերոյթի ժամանակ խօսած ճառերից ամենից աւելի տպաւորութիւն գործեցին պրոֆէսոր Հէֆֆըրինգի խօսքերը, որովհետեւ Հէֆֆըրինգը յայտնի է իբրեւ Բրանդէսի հակառակորդներից մէկը՝ զրականական ասպարէզում։ Պրոֆէսորը իւր ճառը վերջացրեց հետեւեալ խօսքերով, — «Այն օրը երբ Բրանդէսը կը դադարի դանիական ինտելիգենցիան ղեկավարելուց, մեր հայրենիքը կը կորցնի իւր այս դարում ճնած՝ ամենամեծ ու ամենատաղանդաւոր զաւակներից մէկին»։ Բրանդէսը պատասխանեց Հէֆֆըրինգին թաս առաջարկելով ազատութեան, դիտութեան ու զեղարեստի ծաղկման համար և վերջացրեց խօսքերը ասելով, — «Ես ոյժերս գործ դրեցի ձեզ մասնակից դարձնելու այն զգացմունքին, որ բոլոր զգացմունքներից ամենազօրեղն էր 25 տարի սրանից առաջ և է այժմ՝ պատանու սրտում, այն է՝ սէր ազատութեան, սէր անձնաւորութեան զարգացման և ատելութիւն նախապաշարմունքների։ Այժմ, 25 տարի անցնելուց յետոյ, ես ասում եմ, — եթէ Դանիայում մեզ չաջողւի փոփոխել մեր ժողովրդի զարգացման նիւթական ու հոգեկան պայմանները, մեզ կը չաջողւի այն ժամանակ, չը նայելով որ մենք փոքր ազգ ենք, այնպիսի մտաւոր կեանք ստեղծել, որ օրինակ կը դառնայ ֆինացած Եւրոպայի համար»։ ձաշկերոյթի ժամանակ հեռագիր ստացւեց ժամանակակից ամենամեծ դրամատուրգ Իբսէնից՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ, — «Ուղարկում եմ ձեզ, իբրեւ բարեկամ և երախտաւոր ընթերցող, իմ սրտագին շնորհաւորութիւնս՝ մտաւոր ազատութեան գործին ձեր 25-ամեայ հանճարեղ ծառայութեան համար»։ Բ. Բեռնսոնը, որ, ինչպէս տեսանք վերևում, անցել է Բրանդէսի հակառակորդների թանակը, չիշել է այդ օրը այն բարերար ազդեցութիւնը ¹⁾, որ ունեցել է իւր վրայ այդ մեծ կրիտիկոսը և շնորհաւորել է նրա յօբելեանը։ Այդ հեռագրի մէջ Բեռնսոնը ակնարկելով այն բանի վրայ, որ մի-

¹⁾ Բեռնսոնը ասում է իւր գրածքներից մէկում, որ Բրանդէսն է նրան սովորեցրել «չարդել հակառակորդի կարծիքը»։ — «Իւր ամեն մի նոր գրքով, չարոնակում է Բեռնսոնը, ես ընդլայնացնում է իմ մտաւոր հորիզոնը, զարթեցնում է իմ մտածողութիւնը»։

նիստը չէր համաձայնել ց'մահ նիւթական օժանդակութիւն նշանակել Բրանդէսին, գրում է, — «Ձի վայելիլ այդպէս վարձատրել արժանաւոր աշխատանքը, չի կարելի մեծ հանձարը անհետացնել քաղցի միջոցով»:

Երեկոյեան Կոպենհագէնի փողոցները անսովոր տեսարան էին ներկայացնում. հազարից աւելի ուսանողներ, արհեստավորներ ու բիւրգերներ վառած ջահերը ձեռներին դիմում էին ճաշկերոյթի տեղը: Մի քանի հազար հոգուց բաղկացած ամբողջ կանգնած փողոցում այն տան առաջ, որտեղ ճաշկերոյթ էր սարքած, բարձրաձայն ու ոգետրած աղաղակներով ողջունեց յորեւորին, երբ որ նա մօտեցաւ բաց պատուհանին շնորհակալութիւն յայտնելու իրան համակրական ցոյցեր անող յարգողներին: «Բարձրացրէք ձեր ջահերը, սիրելի բարեկամներ, — ասաց նա, — մեզ շատ հարկաւոր է կրակ, կրակ մեր վարմունքների, մեր ձգտումների մէջ և մեր ամբողջ կեանքում: Ջահի լոյսը՝ մտքի լոյս է: Այդ լոյսը չեն կարող հանգցնել ոչ փոթորիկը, ոչ էլ ամենազօրեղ բերանի շունչը: Լուսաւորեցէք այդ լոյսով բոլոր խորշ ու անկիւնները, տաքացրէք այդ բոցով ձեր սիրտը դէպի բարին ձգտելու համար և հաւատացէք ինձ — այն ոգին որ իւր հետ լոյս է բերել՝ շար ոգի է, այլ գիտակցութիւն ու արդարութիւն բերող բարի ոգի: Կրակը — կեանք է, նրա լոյսը երբէք չի հանգչիլ: Ի պատասխան այդ գեղեցիկ խօսքերի լսեց աղմկալի ծափահարութիւն, և հազարաւոր բերաններից հընչեցին ոգետրած բացականչութիւններ ի պատիւ Բրանդէսի: Եւ դեռ երկար ժամանակ այդ բացականչութիւնները վրդովում էին գիշերային խաղաղութիւնը, և տօնախմբութեան մասնակցողները վերադառնում էին իրանց տները ոգետրած ամենալսեմ զգացմունքներով ու տանելով իրանց հետ իրանց կեանքի ամենաքաղցր յիշողութիւններից մէկը»:

Անցնենք այժմ այն հայեացքներին ու գաղափարներին, որոնց տաղանդաւոր քարոզիչ, անձնազոր պաշտպան ու եռանդուն իրազործող հանդիսանալով, Բրանդէսը ձեռք է բերել իւր համաշխարհային հռչակը, իւր հայրենակիցների ջերմ համակրութիւնը և իւր հակառակորդների անկեղծ յարգանքը:

Մենք արդէն տեսանք թէ ինչ վեր զգացմունքով է վերաբեր-

ւում Բրանդէսը դէպի ճշմարտութիւնը: Մենք տեսանք թէ ինչպէս նա քաջութիւն ունեցաւ բարձրանալ և Դանիայում հալածւող, անարգւող ճշմարտութիւնը պսակել, հաստատ իմանալով որ իրան դրա համար կը կապեն նշաւակութեան սիւնին: Եւ իրաւ՝ նրան նշաւակութեան դատասարտեց կոյր հայրենիքը: Մտաւոր խաւարում խարխափող ամբոխը փտած խնձորներ էր շարտում նրա գլխին ու հայհոյում էր նրան: Բայց երբ նրա պաշտպանած ճշմարտութեան լոյսը փարատեց խաւարը, և բացւեց մտաւոր արշալոյսը ու ամբոխը տեսաւ նրա լուսաճաճանչ դէմքը, զարմանալի փոփոխութիւն կատարւեց, — այն ձեռները, որոնք առաջ փտած խնձորներ էին շրպրտում, այժմ դափնեայ պսակներ ու բոցավառ ջահեր բռնած էին մեկնւում դէպի նա. այն բերանները, որոնք հայհոյանքներ էին թափում նրա գլխին, այժմ շնորհակալութեան ու զովասանական բացականչութիւններով էին թնդացնում օդը:

Մենք տեսանք, որ Բրանդէսը Դանիայում կանանց ազատութեան առաջին պաշտպաններից մէկն է եղել, որ նրա ազդեցութեամբ երիտասարդութեան մի նշանաւոր մասը գիւղացոց կուսակցութեան կողմն է անցել, որ բանւորները նրան իրանց անկեղծ բարեկամն են համարում:

Ինչու՞մն է կայանում Բրանդէսի առանձնայատկութիւնները իբրև կրիտիկոսի և թէ ինչ նոր բան է մտցրել նա կրիտիկայի արւեստի մէջ — երկար կը լինի այստեղ բացատրել և մասամբ անելորդ, որովհետեւ շուտով ինչպէս վերեն ասացի, կը տպւի Վուրճա-ում Բրանդէսի դասախօսութիւնը Վրականական կրիտիկայի մասին: Այսքանը միայն կ'ասեմ, որ Բրանդէսը Սէն-Բեօվի ու Տէնի շարունակողն է համարւում և նրանց հետ միասին ներկայացուցիչ կրիտիկայի մէջ նոր, հոգեբանական ուղղութեան: Նրա մեթոդը տարբերւում է իւր նախորդների մեթոդներից և շատ շատերի կարծիքով գերազանց է նրանցից: Ինչ բարձր կարծիք ունի Բրանդէսը կրիտիկայի մասին, երևում է նրա հետեւեալ խօսքերից. «նա (կրիտիկան) ճանապարհ է ցոյց տալիս մարդկային ոգուն և շարում է այդ ճանապարհի վրայ սիւներ ու ջահեր, նա անցնում է սարեր, — կոյր հաւատի, նախապաշարմունքների, անասնական ոյժի և հնացած աւանդութիւնների սարեր»:

Բրանդէսը ազգասէր է այդ բառի ամենալաւ նշանակութեամբ։ Նա սիրում է իւր հայրենիքը, բայց ատելով ատում է շովինիզմը և յարգում ու համակրում է այն ամենը, ինչ որ լաւ է օտարների մէջ։ Նրա հայեացքը ազգասիրութեան վրայ այն հայեացքն է, որ ունեն բոլոր լայն սրտի ու խելքի տէր մարդիկ և որ հիմնալի կերպով ձևակերպել է Բեռնէն հետեւեալ խօսքերով,— «ցանկութիւն, մշտական և արի պատրաստականութիւն ներքեւ իւր գործունէութիւնը հայրենիքի բախտաւորութեանը, պատւին, փառքին, ազատութեանն ու ապահովութեանը, առանց վախենալու ամենամեծ զոհերից, ամենածանր աշխատանքներից ու վտանգներից,— ահա ինչ եմ ես անւանում հայրենասիրութիւն»։

Բրանդէսը հայրենասէր է այդ մտքով։ Իւր «Moderne Geister» գրքի յառաջաբանում նա ասում է,— «Այս գրքի հեղինակը,— որ ամենեւին քամելօն չէ և բնաւ չի ուրացել իւր մայրենի լեզուն, այլ ընդհակառակը ամենատեւաշունչ կերպով մասնակցում է Սկանդինաւեան երկիրներում վերջերքս ծագած գրականական շարժմանը,— շատ լաւ գիտակցում է, որ ամեն մարդ կարող է շատ թէ քիչ նշանաւոր ազդեցութիւն ունենալ միայն այն երկրում, որտեղ ծնւել ու սնւել է և որին ծառայել ճակատագրել է նրան ինքը բնութիւնը»։

Բայց Բրանդէսը հակառակ է չինականութեան։ Նա փնտաւար է համարում թթու ազգասէրների կանգնեցրած չինական պատերը։ «Մենք (դանիացիք),— ասում է նա իւր «Տասնիններորդ դարի գրականութեան գլխաւոր հոսանքների» յառաջաբանում,— երբէք չենք ունեցել ինքնուրոյն ստեղծագործութեան մեծ ընդունակութիւն, իսկ այժմ դրա վրա աւելացել է և բացարձակ անընդունակութիւն՝ իւրացնելու օտարների մտաւոր շարժումը. խլութիւնը, համր—խուլերի խլութեան նման, յառաջացրել է համրութիւն»։

Բրանդէսը ատում է անշարժութիւնը և քարոզում է յառաջդիմութիւն։ «Մենք վայր չենք ընկել,— ասում է նա,— միայն այն պատճառով, որ երբէք չենք բարձրացել այնքան վերեւ, որտեղից կարելի լինէր վայր ընկնելու վտանգին ենթարկւել... Ով որ նոր երկիր է գտնում՝ շատ հեշտ կարող է ծանծաղի կամ ստորաջրային ժայռերի հանդիպել,— դժւար չէ խուսափել այդ խոչընդոտներից և գիւտ չ'անել ու թողնել որ երկիրը մնայ անշարժ առաջւայ պէս»։

Բրանդէսը պահանջում է, որ գրականութիւնը ծառայի կեանքին: Նա դեմ է գեղարւեստը գեղարւեստի համար թէօրիալին: Ձեզ նորից պատահում են, — հեգնում է նա մի տեղ, — վերջապէս ու դարնան դուրեկան նկարագրութիւններ. ցերեկը և գիշերը ճշտապահութեամբ յաջորդում են միմեանց. արեգակը, լուսինը ու աստղերը իրանց սովորութեամբ ծագում են և թռչունները երգում են. այդ բոլորը շատ սիրուն է, բայց դատարկ է և մոգերի չնչին փոխանակութիւնը չնչին կերպով է պատկերացրած: Նորից և նորից, շարունակում է նա հեգնել, — աշխատում են համոզել, որ իսկական գեղարւեստի մէջ չը պէտք է լինի ոչ ուղեղ, ոչ արիւն:

Ձուտ գեղարւեստի պաշտպանների յարձակումների տենդենցիօղութեան վրայ՝ Բրանդէսը առարկում է, թէ—եւ ոք չի կարող ազատ լինել տենդենցիալից — այսինքն թէ որքան էլ մի բանաստեղծ, մի վիպագիր ոչ մի գաղափար աչքի առաջ չ'ունենայ բանաստեղծելիս, այնուամենայնիւ նրա գրածքների վրայ կ'ազդեն հայեացքները: Ահա թէ ինչու: Ոչ ոք չը կայ, որի գլուխը բոլորովին ազատ լինի որ և է սխալ թէ ուղիղ, գիտակցաբար ձեռք բերած թէ աւանդաբար ժառանգած աշխարհայեացքից: Եթէ վայրենին չը դիտէ տիեզերքի իսկական կազմութիւնը, այդ չի նշանակում թէ նա ոչ մի հայեացք չունի դրա մասին, — ոչ, նա հաւատացած է թէ արեգակը ձմերուկի չափ է, թէ երկիրը լաւաշի նման է և յենւում է վիշապների շալակին և այլն և այլն: Այդպէս էլ ամեն մի բանաստեղծ որոշ հայեացքներ ունի կեանքի երեւոյթների մասին՝ կամ սեփական ուսումնասիրութեամբ ձեռք բերած, կամ անգիտակցաբար փոխ առած, — հայեացքներ, որոնք չեն կարող չ'ազդել նրա երեւակայութեան մէջ ծնունդ առնող պատկերների վրայ, քանի որ, ինչպէս յայտնի է հոգեբանութիւնից, մարդու հոգեկան բոլոր ընդունակութիւնները սերտ կապ ունեն միմեանց հետ: Տենդենցիա չ'ընդունող բանաստեղծները, Բրանդէսի ասելով, — հրաժարելով դէպի բարձր և դէպի առաջ ձգող տենդենցիալից, ընկնում են ծանր անհրաժեշտութեան տենդենցիայի ազդեցութեան տակ, որ նրանց քաշում է դէպի յետ:

Միայն մի պայման կայ, — ասում է Բրանդէսը մի ուրիշ տեղ, — որով գրականական աշխատութիւնների ու ձգտումների խմբեր, ինչպէս և առանձին բանաստեղծներ ու գրողներ ստանում են այն

յատկութիւնը, որ կուլում է կենսունակութիւն, և մի ուրիշ, դրանից բխող յատկութիւն՝ արգասաւորութիւն, — այդ այն ժամանակն է լինում, երբ որ այդ աշխատութիւնները՝ միջնորդ և այդ տաղանդները օրգան են հանդիսանում, որոնց միջով հոսում է միակ միտքը, որ կեանք է զարթեցնում, այն է մարդկային ազատութեան ու յառաջադիմութեան մեծ գաղափարը։ Ինչքան էլ տաղանդով զրաւժ լինեն այնպիսի աշխատութիւններ, որոնց մէջ չը կայ այդ հոսանքը, նրանք շուտով թառամում են այն բոյսերի նման, որոնց երակները այնպէս են կապկպած, որ կենդանարար հիւթերը չեն կարողանում բարձրանալ վերևս։

Խօսելով համբերողութեան մասին՝ դէպի հակառակորդների կարծիքները, Բրանդէսն ասում է. «Թէօրիպում պէտք է տիրի անհամբերութեան սկզբունքը, իսկ պրակտիկայում՝ համբերողութեան սկզբունքը։ Տեսական հարցերում չը պէտք է տեղի ունենայ ոչ կարեկցութիւն, ոչ ներողամտութիւն, ոչ գութ, որովհետեւ ստութիւնը պէտք է ջախջախել, յիմարութիւնը պէտք է յօդս պայթեցնել և յետադիմութիւնը պէտք է ջարդել, արիւնլայ անել։ Բայց ի՞նչպէս պէտք է վերաբերւել ստախօսին, յիմարին և յետադիմականին։ Պէտք է արդեօք նրանց ջախջախել, արիւնլայ անել կամ յօդս պայթեցնել։ Ոչ, նրանք կարող են հանդիստ շարունակել իրանց ճանապարհը։ Գործնական կեանքը համբերողութեան ասպարէզ է։»

Այս բոլոր հատւածները ես բերեցի Բրանդէսի ամինանշանաւոր՝ այն է ճասնիններորդ դարի գրականութեան գլխաւոր հոսանքներ, վերնագիր կրող գրքից։ Հաւատացած եմ, որ ընթերցողները այդ հատ ու կտոր հատւածներից գուշակելով թէ մտքի և զգացմունքի ինչ հարուստ պաշար կայ Բրանդէսի chef d'oeuvre գրքում, կը համաձայնեն, որ աւելի քան ցանկալի է որ այդ հանճարեղ գրածքը լոյս տեսնի թարգմանած հայերէն լեզուով։